

**OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES**

ISSN 2224-5294

Volume 5, Number 303 (2015), 193 – 197

UDK 821.512.122.09

Integral character of epoch in work Buhar Zhyrau

Kabdesheva K.A.
kura_22.90@mail.ru

Al-Farabi Kazakh National University, Literature & Art institute named after M.O.Auezov
 Almaty, Kazakhstan

Key words: Kazakh literature, literature, zhyrau, poetry zhyraus, literature of epoch is a khanate, Buhar zhyrau, Abylai, theoretical dismantling, society

Abstract: In the land of the Kazakh poetry born from the historical events and the political situation is very important. Poetry that developed in 15-18-s centuries coincide with the base of the kazakh khanate and periods cator filled with historical and political events. Especially Buhar zhyrau which in the XVIII century, was an adviser to Abylai khan, was the initiator and organizer of the liberation war against Jungar akkupantom using their poetry on the subject gerichestvo Kalkamanuly he showed the right direction to his people. Zhyrau could answer their songs in difficult questions during the jungar invasion, when the future of the nation hung in the balance. in such difficult moments, he gave the right advice Abylai khan, he tried to obedimilsya people in the struggle against the enemy, so that they regrouped under one flag. His political and social values have become the engine of emotional struggle. To this end, he found it necessary to Abylaikhan leader and believe that it will retain the unity of the people. Research work Buhar zhyrau era of literature and art as a form of artistic value analyzes.

The methodology of research work consists of psychological methods and compares.

The results can be used by students and graduate students of higher educational institutions, and by literary scholars.

УДК 821.512.122.09

Бұқар Жырау шығармашылығындағы замана бейнесі

Қабдешова Қ.А.
kura_22.90@mail.ru

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, М.О.Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты

Кілт сөздер: Қазақ әдебиеті, әдебиеттану ғылымы, жырау, жыраулар поэзиясы, хандық дәүір әдебиеті, Бұқар жырау, Абылай.

Аннотация: Қазақ жеріндегі тарихи жағдайлармен, саяси оқиғалармен орайласа туған жыраулар поэзиясының алар орны еркше. XV-XVIII ғасырларда дамыған жыраулар поэзиясы Қазақ хандығы құрылым, түрлі саяси, тарихи оқиғаларға толы кезеңмен тұспа-тұс келеді. Өсірепе XVIII ғасырда Абылай ханның ақылшысы атанған, жонғар басқыншыларына қарсы азаттық соғыстың бастаушысы ері ұйымдастыруышы болған Бұқар жырау Қалқаманұлы ерлік, елдік тақырыбындағы қаһармандық жырларымен халқына бағыт-бағдар беріп отырған.

Жырау қазақ халқының жонғар басқыншылығы тұсында, елдің болашағы қыл үстінде тұрған кезде өмір сүріп, сол алмағайып замандағы курделі мәселелерге өз жырларымен жауап берे білген. Осындағы ауыр сәттерде Абылай ханға дұрыс кенес беріп, ел-жүргітты басқыншы жауға қарсы құресте біріктіруге, бір тудың астына топтастыруға күш салған. Өзінің саяси-әлеуметтік мәнді жыр-толғауларымен сол жалынды күрестің жыршысына айналған. Осы мақсатта ол Абылай ханды бірден-бір қажетті басшы санап, оған халық біrlігін сақтап калатын көсем тұрғысында үлкен сенім артқан.

Енбекіміздің зерттеу нысаны ретінде Бұқар жырау шығармашылығының хандық дәүір әдебиетіндегі қызметі мен көркемдік мәні талданады. Жұмыстың әдістемесін салыстырмалы,

психологиялық зерттеулер әдісі құрады. Жұмыстың нәтижесін жоғары оку орындарының студенттеріне, магистранттарға және әдебиеттанушы мамандарға пайдалануға болады.

Қазақ халқына рухты жырлары мен өситетті толғауларын арнаған XV-XVIII ғасырларда өмір сүрген жыраулардың қазақ әдебиетіндегі алар орны ерекше. Ұлттық энциклопедияда: «жырау – өз жанынан жыр шығарып айтатын және эпикалық дастандар мен толғауларды орындағытын халық поэзиясының өкілі» [1.137 б] – деген анықтама берілген. XV-XVIII ғасырларда өмір сүрген Асанқайты, Қазтуған, Шалқиіз, Доспамбет, Ер Шобан, Үмбетей, Жиембет, Тәтіқара, Ақтамберді, Бұқар жыраулар дүйім жұрт түрмәк ханды аузына қаратып, әділдік пен шыншылдықты дәріптеп, өздеріне тән поэзия үлгісін қалыптастыруды.

Артына өшпес мұра қалдырған көрнекті жыраулардың бірі – Бұқар Қалқаманұлы. XVIII ғ. жонғар басқыншыларына қарсы қазақтың азаттық соғысын бастаушысы әрі ұйымдастырушысы, атақты Абылай ханның ақылшысы. Шыққан тегі – Арғын тайпасының қаржас руынан. Заманындағы сыншылар оны «қөмекей әулие» деген. Сөйлегендегі қөмекей бүлкілдеп, аузынан тек өлең сөз төгіледі екен. Бұқардың туған, қайтыс болған жылдары туралы біржақты пікір қалыптаспаған. Бұл туралы ғалым М.Жармұхамедов былай дейді: «Бұл орайда Қажым Жұмалиев қазақ әдебиеті тарихының екінші томында Бұхар туралы жазған тарауында жырауды 1693 жылы туып, 1787 жылы 94 жасында қайтыс болды деп көрсеткен еді. Ал Х.Сүйіншілтегі мен М.Магауин жыраудың Тәуке хан тұсында жасап, Абылайдан кейін елген деген тұжырымына орай Бұхарды 1668 жылы туып, 1781 жылы 113 жасында өлген дейді. Бұл мерзім Абылай хан қайтыс болған жылға тұстас келеді. Ал енді, жоғарыда айтЫЛГАН екі болжам-тұжырымнан тіпті өзгеше, яғни алғашқы кезде ұсынылған 94 жаста қайтыс болды деген дәйектемеге біршама ұқсас пікірді кезінде Қайым Мұхаметханов ұсынған болатын-ды. [2]. Автор Бұхардың замандасы Үмбетейдің «Бұхардың асында, зиратының басында отырып Үмбетей жыраудың жырлағаны» деген жаңадан табылған толғауы бойынша ой қорытып, Бұхар жырауды 92 жасында қайтыс болды деген пікір ұсынады. Сонда жырау бұл кісінің айтуынша, 1685 жылы туып, Абылай өлімінен (1781 ж.) 4 жыл бұрын, яғни 1777 жылы қайтыс болған деп тұжырымдалады» [3. 114 б.] Алайда Бұқар жыраудың Абылайға айтқан арнауларында:

Менің жасым тоқсан ұш,
Мұнан былай сөйлеуім
Маган да болар ауыр күш, [4. 77 б.]
десе, енді бірде:
Күнінде мендей жырлайтын,
Тоқсан үште қария
Енді саған табылмас, [4. 77 б.]
деп жырлайды. Бұдан өзге:
Тоқсан бес деген тор екен,
Дәйім жаның қоры екен, [4. 78 б.]

Деген толғауында 93 жастан артық жасағаны айтылады.

Жырау өмір сүрген қыын-қыстау заманда Бұқардың елдікті сақтап, батырлықты дәріптейтін ұстанымымен Абылай хан да санасып отырды. Абылай хан бір жаққа жорыққа аттанарда одан айдың, күннің сәтін сұрайтын, көрген түсін жорытатын болған. Ел аузындағы аныз әңгімелерге қарағанда, Бұқар жырау әз Тәуке ханның тұсында да ордадағы беделді билердің бірі ретінде, ел басқару ісіне араласқан секілді. Оны Үмбетей жыраудың:

Көріктей басқан күшілдеп,
Көмекейің бүлкілдеп,
Сөйлер сөзден таймадың.
Тәуkeniң болып жаршысы,
Халқындың болып заршысы,
Белді бекем байладың, [4. 61 б.]

деген сөздері де айғақтағандай. XVIII ғ. болған жонғар шалқыншылығы қазақ халқының мұлдем жойылып кету қаупін тудырғаны белгілі. Осы кезде «Ақтабан шұбырындыға» ұшыраған елдің басын қосып, ата жауға қарсы азаттық қүресіне жұмылдыру бар ғұмырын халқының бірлік бүтіндігіне арнаған ұлы жыраудың басты мақсатына айналады. Оның сөздері осы кезде еліне есті кеңес, еріне әмір болып естіледі. Хан да, кара да тарих көшінің бағдарын, шиеленген қыынның

шешімін Бұқардан күтеді. Халқының әулие данасы, дуагөй бітімшісі, көреген болжаушысы санатына көтерілген Бұқар жыраудың осы тұстағы даңқын орта ғасырдағы оғыз жұртының әулиесі Қорқытпен, 14 ғ. ноғайлы елінің данасы Сыпира жыраумен салыстыруға боладай. Халық жадында сақталған бір әңгімеде Бұқар жырау ауырып жатқанда Абылай ханның алыстан күні-түні аттан түспей жүріп келіп, көнілін сұраганы айтлады. Бұл таққа ие болған ұлы ханның бакқа ие болған ұлы жырауына деген ықылас ниеті, ерекше құрметінің белгісі болса керек.

Бұқар жырау толғауларында өзі бастан кешіріп отырған алмағайып заманың келбеті бар болмысымен көрініп, өмір құбылысы мен дүние заңдылықтары, әлеуметтік жағдай мен адам тіршілігі кең тыныспен жырланады. Ондағы басты сарын – елдің бірлігі мен ынтымағын қүшешті мәселесі. Ол жан-жактан андыздаған жаулардан қорғану үшін басты шарт бірлік екенін терен түсінеді, ата жауға қарсы бірігіп, тізе қоса қурескен ерлерді өзгелерге үлгі етеді:

Қаракерей Қабанбай,
Қанжығалы Бөгенбай,
Қаз дауысты Қазыбек,
Шақпақұлы Жәнібек,
Ормандай көп орта жұз,
Солардан шыққан терт тірек, [4. 79 б.]

деп «Батырың өтті Бөгембай» жырында майдан даласында көрсеткен ерлігімен бірге елдің ұйытқысы болып, бірліктің тірегі болып жүрген ерлерді мадақтай отырып, Абылай ханға батырдың өлімін естіртеді. Бұқар жыраудың белгілі әрі кесек шығармасы боп келетін «Батырың өтті Бөгембай» жыры М.О.Әдебиет және өнер институтының қолжазба қорындағы 629-буманың, 2-дәптерінде сақтаулы. Ұзын жолды қағаздарға (дәптер беттеріне) қара қарындашпен, араб әрпінде жазылған. Айтушысы – Арғын ішіндегі қанжығалы табынан шыққан Мұратжан. Басқалай дерек кездеспейді. Жинаушысы – Жақыпбайұлы Бозтай (1887-1969). Павлодар облысы, Баянауыл ауданынан. 1936-1951 жылдары Тіл және әдебиет институтында істеген. Б.Жақыпбаев қазақтың ауыз әдебиеті үлгілерін жинауды 1914 жылдан бастаған. Қолжазба 1940 жылы жазылып, Әдебиет және өнер институты қорына 1966 жылы келіп түскен.

Жырау қазақ халқының жонғар басқыншылығы тұсында, елдің болашағы қыл үстінде тұрған кезде өмір сүріп, сол алмағайып замандағы күрделі мәселелерге өз жырларымен жауап бере білген. Осындағы ауыр сәттерде Абылай ханға дұрыс кеңес беріп, ел-жүртты басқыншы жауға қарсы құресте біріктіруге, бір тудың астына топтастыруға күш салған. Өзінің саяси-әлеуметтік мәнді жыр-толғауларымен сол жалынды құрестің жыршысына айналған. Осы мақсатта ол Абылай ханды бірден-бір қажетті басшы санап, оған халық бірлігін сақтап калатын көсем тұрғысында үлкен сенім артқан. Абылай хан да сол биік талаптан табылып, елдің бірлігі мен жарқын болашағы үшін жан аяマイ қызмет еткен. Жырау сол азаттық жолында өлімге бас байлап, ерліктің небір ғажайып үлгілерін көрсеткен хан мен оның батырларын жырға қосып, олардың өшпес әдеби бейнелерін жасаған. Әсіресе, Абылай ханның көрегендігі мен даналығын, ауыр кезең, қын сәттерде ел ұйытқысы бола білгенін асқақ жырлаған. Оның «Абылай ханның қасында», «Ал, тілімді алмасан», «Ай, Абылай», «Қазақтың ханы Абылай», «Ханға жауап айтпасам», «Басына біткен күніңіз», «Ай, Абылай, сен он бір жасында», «Ал, айтамын, айтамын» атты толғауларында ханның сол кездегі ұстанған саясаты мен көрегендігі, алғырлығы мен білгілігі сипатталған.

Ал «Садыр, қайда барасын?», «Бұқарекең біз келдік, Ақан, Төбет байларға» деген жырларында ол ел болашағы, татулық мәселелерін сөз еткен. «Он екі айда жаз келер», «Абылай ханның қасында», «Ханға жауап айтпасам» атты толғаулары халық болашағы мен бейбітшілікті сақтау, отарлауды көздеңен елден жыраққа, Жиделі байсынға көшу мәселесін қозғаған. Бұл жырлардың үгіт-насихаттық, дидактикалық сипаты басым.

Бұқар жыраудың толғаулары, шын мәнінде, Абылай дәуірінің айнасы. Ұлтының тамаша рухани адамгершілік қасиеттерін бойына дарытқан кекірегі даңғыл, алмас тілді, дуалы ауыз кеменгерді Абылай хан да қасынан бір елі қалдырмаған. Ақыл-ойға кемел «Көмекей әулие» Абылай ханның дұрыс шешім, парасатты пайым қабылдауына, қос бүйірдегі Қытай мен Ресей аты қос алып мемлекеттің арасында онтайлы саясат ұстауына, әскери дипломатиялық қарым-қатынастарды реттеуге барынша ықпал жасаған.

Заман келбеті, Отан тағдыры, болмыс шындығы, ел тұтқасын ұстаған асқан қолбасшы, біртуар баһадүр, үздік мәмілекер, зерделі мемлекет басшысы Абылай ханның жортуыл-жорық күндеріндегі іс-кимылдары, ұлтының ұлы мұраттар жолындағы ізгі, жалынды күресі – жырау мұраларында шынайы шыншылдықпен суреттелген.

Бұқар жыраудың «Ханға жауап айтпасам» атты толғауын халық тағдыры мен оның болашағын жырлаған әлеуметтік-қоғамдық мәнімен де, айтар ойдың бас-аяғы тұтас табиғи бірлігімен де, сипаттаудағы көркемдік-бейнелеу, шеберлік тәсілдермен де өзге жырларынан жеке-дара түр дей аламыз. М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қолжазба қорындағы 729-бума, 3-дәптерде сақтаулы. Жинаушысы – Тәшбаев Асылбек. Ол 1894 жылы қазіргі Қостанай облысы, Таран ауданында туған. Медреседе білім алған. 1917-1957 жылдары ауыл мұғалімі болған. Руы қыпшақ, оның ішінде жеке. Қашан, қай жерде жазылғаны белгісіз. Қорға 1971 жылы 13-кантарда келіп түскен.

Асан қайғы жыры да, оны Бұқар жыраудың шешуі де кешегі заманда ашықтан-ашық бүркемеленіп, жарияланбай келді. Сондықтан бүгінгі тәуелсіздік дәуірде мұндан тарихи асыл туындыны бұзбай-жармай беруді жөн көріп отырымыз. Бұқар жырау осы әйгілі жырын:

Ханға жауап айтпасам,
Ханың қонділі қайтады.
Қандыра жауап бермесем,
Халқым не деп айтады?
Хан Абылай, Абылай,
Кайғылы мұндан хабарды
Сұрамасаң не етеді?
Сұраган соң айтпасам,
Кісілігім кетеді. [4. 80 б.]

деген кішігірім кіріспемен бастап, біртіндең негізгі мәселеге қарай ойысады:

Енді айтайын тыңдасаң,
Маган қаһар қылмасаң.
Қарагай судан қашып,
Шөлте біткен бір дарақ.
Шортан суға шыдамсыз,
Балықтан шықкан бір қарап.
Ойлама шортан ұшпас деп,
Қарагайға шықлас деп.
Күнбатыстан бір дүшпен,
Ақырда пығар сол тұстан.
Өзі сары, көзі көк,
Бастығының аты поп.
.....
Бұл айтқан сөз, Абылай,
Болмай қалмас артынан,
Естісең мына қартынан. [4. 81 б.]

Бұқар жыраудың ақындық қуаты мен дарын-кушін айқын танытатын келесі бір жыры «Әлемді түгел көрс де» деп аталады. Мұнда ол адам баласы өмірінің сыр-сипаты мен қызық-қуанышының шекіздігін, аспанға шарқ ұрып, Ай мен Жұлдызды аралаған арман-ұмітінің жарқындығын шебер бейнелейді. Осы ерекшеліктерімен бұл жырды түрмистың әр алуан қуаныш-қызығын шалқыта, жырлайтын асқақ үнді толғау деуге болар еді. Бас-аяғы он бес жолдан ғана тұратын бұл жырды өзара астасқан мазмұны мен құрылымы жағынан да дараланады дер едік. Осы жайт толғау жанрының Бұқар жырау тұсында жана сатыға көтеріліп, толыса, кемелдене түскенін анық анғартады:

Әлемді түгел көрс де,
Алтын үйге кірс де,
Аспанда жұлдыз аралап,
Ай нұрын ұстап мінсе де –
Қызыққа тоймас адамзат!

Әлемді түгел білсे де,
Қызығын қолмен болсे де,
Қызықты күні қырындан,

Кисынсыз күйге түссе де –
Өмірге тоймас адамзат!

Жақындаң ажал тұрса да,
Жанына қылыш ұрса да,
Қалжырап, көңіл қарайып,
Қарауыттың көзі тұрса да –
Үмітін қоймас адамзат! [4. 82 б.]

Жыраулық поэзияда адам өмірі мен табиғат құбылыстарын астастыра сипаттау сондагы көркемдік ізденістерге, тіпті бейне жасаудың тұракты тәсіліне жол салған. Осы жэйт Бұқарға да тән. Өлеңнің қолжазбасы Орталық ғылыми кітапхананың 334-бума, 3-дәптерінде сактаулы. Жинаушысы – Шайкин Әбікей. Өзі туралы «Қарағанды облысы, Тельман ауданы, Ақжар ауыл советіне қарасты орта мектептің директоры. 25.VII.49 ж.» деп дөрек көлтірген. 1949 жылы Қарағанды жерінде жазылып, осы жылы OFK қорына келіп түскен.

Дәстүрлік жыраулық поэзияның көркемдеу тәсілдерін жете менгерген Бұқар жырауды көне қазақ поэзиясының қорытынды түйіні іспеттес болды. Оның поэзиясының халық арасына кеңінен тарап, ғақлия, нақыл, афоризмдерге айналуы, мақал-мәтел болып жетуі де көркемдеу тәсілінің кереметтігінде. Бұқар жырау Калқаманұлы шын мәнінде көне қазақ поэзиясының ең тұлғалы өкілдерінің бірі. Хандық дәуірдегі саяси оқиғалар мен әлеуметтік мәселелерді жырларына арқау еткен жыраулар мұрасы өшпек емес.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Национальная энциклопедия. – Алматы: Главная энциклопедия казахского энциклопедий, 2002. – 137 стр.
- [2] Казахская литература. – Алматы, 1982. – №31, 32. – С. 7, 9.
- [3] Жармұхамедов М. Старейший источник. – Алматы: Санат, 1996. – 114 стр.
- [4] Алласпан. – Алматы: Жазушы, 1971. – 279 стр.

REFERENCES

- [1] National encyclopedia, 2002, 137 (in Kaz.).
- [2] Kazakh literature, 1982, №31, 32, 7, 9 (in Kaz.).
- [3] Zharmuhamedov M. The oldest source, 1996, 114 (in Kaz.).
- [4] Aldaspan, 1971, 279 (in Kaz.).

УДК 821.512.122.09

Целостный образ эпохи в творчестве Бухар Жырау

Кабдешова К.А.
kura_22.90@mail.ru

Казахский Национальный Университет имени Аль-Фараби, Институт литературы и искусства им. М.О.Аuezова
магистрант 2 курса специальность литературоведение

Ключевые слова: Казахская литература, литературоведение, жырау, поэзия жыраулов, литература эпохи ханство, Бухар жырау, Абылай, теоретическая разборка, общество

Аннотация: На казахской земле поэзии которые родились из исторической событий и политической ситуации очень важны. Поэзии которые развивались в 15-18-х веках совпадают с основанием Казахского ханства и его периодом который наполнен историческим и политическим событием. Особенно Бухар жырау который в XVIII веке был советником Абылай хана, был инициатором и организатором освободительной войны против джунгарским аккупантам при помощи своих поэзии на тему героичество Калкаманулы он показал правильную направлению своему народу.

Жырау могли ответить своими песнями в сложных вопросах во времена Джунгарского нашествия, когда будущее народа висело на волоске. В такие сложные моменты он дал Абылай хану правильные советы, он постарался чтобы народ объединился в борьбе с врагом, чтобы они перегруппировались под одним флагом. Его политические и социальные ценности стали двигателем эмоциональной борьбы. С этой целью он посчитал Абылай хана нужным предводителем и верил, что он сохранит единство народа. Научно-исследовательская работа Бухар Жырау эпохи литературы и искусства, как формы художественной ценности анализируются.

Методология исследовательской работы состоит из сопоставительных и психологических методов. Данный научный труд может быть полезным для студентов и магистрантов высших учебных учреждений и литературоведов.

Поступила 15.07.2015 г.